

**A kanonikus *Egri csillagok* keletkezéstörténeti kontextusban
A magyar-török viszony változása a 19. sz. második felében
[Gárdonyi Géza: *Egri csillagok* (1899, 1901)]**

Az Egri csillagok talán a legnagyobb olvasói becsben tartott magyar regény.¹ Bornemissza Gergely, Dobó István és az egri várvédők a cselekvő, önfeláldozó hazaszeretet magyar etalonjai. A regény kötelező olvasmány, s ha valaki mégis ki akarja kerülni a végigolvasását, akkor ott van az immár digitálisan felújított filmváltozat, amelyet a nemzeti ünnepek egyikén rendre, évente vetítenek a televíziós csatornák.² A regény bizonyos szempontból remekmű, ám népszerűsége messze több annál, mint amit esztétikai értéke indokol. Ahhoz, hogy megértsük népszerűségét, elsősorban a magyar történeti tudatban és mentalításban kell keressük a magyarázatot.

Írója, Gárdonyi Géza³ 1891-ben került Budapestre mint Feszty Árpád festőművész történeti körkép-vállalatának titkára, azaz sajtófelelőse, mai kifejezéssel reklámírója.⁴ Gárdonyi – ez nem köztudott – belefogott egy saját körképbe is: Dante Isteni színjátékát fordította ekkor, s ennek első részét, a Pokol pannóját akarta megvalósítani, felbuzdulva *A magyarok bejövetele* sikerén.⁵ Próbálkozása művészi és anyagi csőd volt. Mindeközben a *Magyar Hírlap* újságírója, ám érzi hogy –

¹2005-ben a 'Nagy könyv' című országos felmérés és olvasásnépszerűsítő műsor Gárdonyi regényét az első helyre pozicionálta. Az *Egri csillagok* megelőzte Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* (1907) és Szabó Magda *Abigél* (1970) című bestsellerét.

²*Egri csillagok*, 1968. Rendező: Várkonyi Zoltán, forgatókönyv-író: Nemeskürty István. Főszereplői: Kovács István, Venczel Vera, Sinkovics Imre. A film az 1948 óta bemutatott magyar filmek közül a harmadik helyet szerezte meg kilencmillió feletti nézőszámmal. A film digitálisan felújítva a közelmúltban ismét a mozik műsorára került. *** További médiumokat is meghódított a regény: 1955-ben készült belőle *diafilm*. A *képregény-feldolgozásokról* a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2012. szeptember 7-én tartott előadást Kertész Sándor képregénykutató. PIM Audiovizuális Gyűjtemény, raktári jelzet: DV01344

³Gárdonyi [Ziegler] Géza (1863–1922). Első ízben tizenhét évesen, 1881. május 5-én az egri élclapban, a *Füllettőben* megjelent humoreszkjét írta alá Gárdonyi Z. Géza néven. Írói nevét születési anyakönyvezési helyszíne, a szomszédos Gárdony után választotta, s 1881 után – a Z. elhagyásával – egyre gyakrabban, az 1890-es évektől pedig kizárólagosan ezt tüntette fel művei fejlécén. Ez a tény, valamint 1879 után keletkezett, Ziegler Géza névre kiállított iratai (1882-es tanítói oklevele, 1884-es sárvári osztálytanítói bizonyítványa, 1885-ös házassági anyakönyve stb.) cáfolni látszanak a *Magyar katolikus lexikon* azon értesülését, hogy 1879-ben felvette volna a Gárdonyi Géza nevet. Abból, hogy gyermekeit Gárdonyi családnévvel anyakönyvezték, arra következtethetnénk, legidősebb gyermeke születése, 1887 előtt hivatalossá kellett tennie írói nevét, ám is rácáfolnak azonban 1890-es évekbeli személyes okmányai. Édesapja Ziegler Sándor Mihály (1823–1879) szász származású, evangélikus felekezeti gépészmérnök-feltaláló volt. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc alatt Pesten saját költségén hadi üzemet hozott létre, amely támogatta a honvédőket. Nevéhez ezért a kapcsolták a „Kossuth fegyvergyárosa” állandósult jelzőt. A szabadságharcban való apai részvétel a németiség korai asszimilációjának dokumentuma.

⁴KOVÁCS Ákos: *Két körkép*. Budapest: Sík Kiadó, 1997.

⁵*A Pokol*. Írta Dante Alighieri. Fordította Gárdonyi Géza. *A Molnár [Árpád] és Trill [Géza, színházi dizlettervezők – Sz. Á.] Pokol-körképéből vett rajzokkal*. Budapest: Singer és Wolfner, 1896. Babits Mihály így írt a *Nyugatban* Gárdonyi Géza Dante-fordításáról: „Gárdonyi é a kuriozumok közé sorolható. Ő vagy kihagyta a nehezebb helyeket, vagy megmagyarázta, de versben és szövegben. A Dante célzásaiból történeteket kerekített, csak hogy a kommentárt kerülje. A nyelvet a végletekig elmagyárosította és elnovellásította. Egy modern magyar Dante, de Dante nem volt sem modern, sem magyar.” BABITS Mihály: Dante fordítása. Műhelytanulmány. *Nyugat*, 1912/8. 659–670. *** KOVÁCS Ákos: Gárdonyi fényszínháza: A „Pokol”. *Holmi*, 1997/3. 402–419.

ő, akit Szabolcska Mihályhoz, Pósa Lajoshoz, Szana Tamáshoz, Dankó Pistához fűz elsődleges kapcsolat – íróilag és emberileg idegen marad a fővárosban, irodalmi terveihez túl sok volt itt a zaj, talmi volt a magyarság. A millennium évét követően Egerben, iskolái városában telepedik le. Érelődik benne az *Egri csillagok* gondolata, erős feltevésünk szerint nem egészen függetlenül a millennium török vonatkozású látványosságaitól.

A regény megszületésének fővárosi környezete

A regény a dualizmus korának első három sikeres évtizede végén jelent meg, akkor amikor a több mint dinamikus növekvő fővárosban 733 ezren laktak.⁶ A technikai fejlődés nyomán egyre többeket érintő városi életmód jelentékeny gazdasági, lélektani, művészi változásokat hozott. 1880-ban minden negyedik, 1910-ben pedig minden harmadik ember másutt élt, mint ahol született. A hatalmas építkezéseket, beruházásokat nemcsak a gazdasági érdek működtette, hanem a honfoglalás ezeréves évfordulója, az 1896-os millennium, a hatalmas „nemzeti felbuzdulás” is. A nemzet önreprezentációja sokkal több volt önmagánál: üzenet a világnak, s külön a monarchia történeti Magyarországon velünk élő nemzetiségeknek is, hogy a magyarság régebben van itt másoknál, államalkotó felsőbbrendűségét ne kezdhesse ki mások öntudatra ébredése sem.

Az 1896-os, az ország fennállásának ezredéves évfordulója országos ünneppsorozat volt, mely több mint fél évig tartott. Ferenc József és a teljes királyi család jelenléte is emelte büszkeség fokát, öfelsége többször is meglátogatták a kiállítást. Nyilatkozatai is táplálták a magyarság öntudatát. Az Osztrák-Magyar Monarchia területét tekintve Európa második legnagyobb méretű, lakosságára nézve a harmadik legnépesebb állama volt. A magyarságot ez, a nagyság büszkesége is erősítette.

Az ebből az alkalomból készített emlékműveknek is volt a kultúrfölényt jelképező funkciója. Az országhatár mentén egy azon napon például négy olyan emlékművet állítottak fel – Munkácson, Zimonyban, Dévényenél és Brassóban – melyeknek a millennium megünneplésén ugyancsak túlmutatató üzenete is volt. A politika szándéka szerint nemcsak a külső fenyegetést elhárító, hanem belső figyelmeztető funkciót is elláttak. A munkácsi a kárpátaljai ruténeket, a brassói az erdélyi románokat és szászokat, a zimonyi pedig a délvidéki horvátokat volt hivatva a magyar államnemzet egységére inteni. A Monarchia mérete, a tény, hogy csak „velünk” egyezett ki az osztrák uralkodó, s más népek, nemzetállam alkotásra képes népek neve így nem került a dualista államszövetség nevébe, elfeledtette az egykori másfél százados török hódoltság rossz emlékét, a Mohács-gondolatot is. A monarchia erősnek gondolta magát, s döntően az is volt.

A mélyen átélt érzések és a külsődleges gesztusok keveredését jól mutatja éppen Gárdonyi Géza ironikus naplójegyzete a millenniumi ünnepek megnyitó napjáról: „1896. május 2. Első napja a nyári ruhának és a cserebogárnak. A millenniumi kiállítás megnyitása. Én bizony nem húztam frakkot. Utálattal néztem végig, a német familia mint fogadja »Magyarországom« hódolatát. A király – kopasz saskeselyű – vörös kucsmában és fehér ködmenben. A királyné feketében. Árpád ivadécai részint téli prémes magyarban, részint nyárban. Keverve cilinder és frakk. Főképpen a kereskedők voltak díszmagyarban, meg a grófok, mágnások. A király beszédétől meg a Gotterhaltétől az ezredik ünnepen rosszul lettem.”⁷

Az eseményekről szóló leírások, beszámolók, deklarációk, kommunikék hónapokig uralták a sajtót, utóbb kötetek sorát állították össze belőlük. Az ünneplésnek csúcspontjául az országos kiállítást tették meg. Ennek kettős arca volt: bemutatni a magyar ipar, mezőgazdaság különböző ágazatainak modern eredményeit, e célból ideiglenesnek szánt épületeket és csarnokokat építettek fel. Ugyanakkor a fővárosba hozták a történelmet és a történelmi nevezetességeket. Kicsinyített másait építették föl nagyjelentőségű emlékeknek (Vajdahunyad vára, a lébényi templom alaprajzára épült kápolna, ami azonban a jáki apátság kapuját formázza, segesvári torony stb.), „A nemzet a nagy népek történetében is ritka lélekelő alkalomból vissza akart tekinteni múltjára, és látni akarta jelenének hű képét, hogy gyönyörködjen benne, és erőt merítsen a jövőre. Felhalmozni országa szívében a dicsőséges múlt fennmaradt tanújeleit, honfenntartó fegyvereit és harci lobogóit, melyekkel évszázadokon át védte a

⁶1910-ban az elővárosokkal együtt 1.2 millió lakót számlálhatott Budapest. KOGUTOWITZ Károly – HERMANN Győző: *Zsebtalasz: Naptárral és statisztikai adatokkal az 1914. évre*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet R.-T. 1913. [A kötet 1910-es census-adatokat használ fel.]

⁷Idézi: GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi*. Budapest: Kairosz, 2008. 257–256.

nyugati kultúrát Kelet hatalma, a biztos megsemmisülés ellen; és felhalmozni a jelen békés munkájának eredményét, hogy meggyőzzön mindenkit arról, hogy megértette az idők szavát, és kész is, képes is hivatását a kultúrnemzetek körében betölteni” – írta Bálint Zoltán fiatal építész a programok lezáráskor, összefoglalóan. A modern irodalom egyik első fóruma, *A Hét* is cikornyás méltósággal búcsúzott az ünnepi évtől: „Isten hozzád, szép millennium! Az ég sűrűn potyogtatja a könnyeit – hideg, lucskos, kiapadhatatlan könnyeket –, azt hiszem, téged sirat. A te saját külön szép városod is, a kiállítás kezd az őszbe beleszürkülni; egy-két hét még, s egyszerre eltorlaszolja a kapuit, mint a haldokló csiga. [...] Ha visszagondolok rád, nem tudom, nevessek-e vagy sirjak. A jöttödet várva, tele voltunk reménységgel, tervezgetéssel; nincs az az áldás, amit ne imádkoztunk volna le fejedre, s nincs az a baj, amitől ne féltettünk volna. Mikor megjöttél, megeredt az orrunk vére, mint a szegény embernek, ha leánya születik. Teremtő isten, miből neveljük föl, szegény emberek: miből tegyük félre a hozományodra. Majd egyet fordultál, kettőt fordultál, egyszerre csak fölcseperedtél. Világszép híred hetedhétországra szállott, s fejedelmek jöttek udvarlásodra. Nekünk pedig dagadozott a keblünk, mint a szép lyányok öccseinek, akik álmélkodó büszkeséggel látják, finom, fiatal urak mint keresik a barátságukat.”⁸

A millenniumi építmények egyike volt Ős-Budavára. A látvány a történelmet idézte: Budavára török kori arculatát építették fel újból. A terv egy korabeli olasz műszaki tiszt feljegyzésein és vázolatain alapult, melyet közvetlenül a török elleni harcok után a várban készített. A vázlatot a bécsi irattárban találták, ezek szerint a komplexum egy része hűen őrizte még a budai vár középkori megjelenését.⁹ De nemcsak, sőt, nem is elsősorban a nemzeti emlékezést szolgálta az építmény-együttes, funkciójában mulatókomplexum volt, fából és gipszből építve, az Állatkerttől bérelt 70.000 négyzetméternyiterületen. A korabeli népnyelv „Pappundeclipolisznak” nevezte gyenge alapanyaga miatt. Török időket imitáló épületek, ódon városrészletek, kastélyok váltogatták itt egymást. Felépítettek egy mecsetet is, mely nemcsak díszlet volt, ugyanis a kiállítás területére több törököt is szerződtettek és óránként felhangzott a műezzin éneke. Ez az épületegyüttes a hivatalosan eltervezettek közé tartozott. Ám ugyanekkor épült egy másik különös „új” város is, Budán, Lágymányoson.

A rendszeres dunai árvizek tették szükségessé a dél-budai terület rendezését: ekkor jött létre a Lágymányosi belső tó, amelynek partjain Somossy Károly¹⁰ építette fel a „Konstantinápoly Budapesten” elnevezésű kicsinyített török várost. A látványosság a mai Műegyetem területén feküdt. A tó is kapóra jött: a Boszporusz-szoros imitációjaként tűnt föl. A komplexum 1896. május 23-án este nyitotta meg kapuit, alig egy hónappal a millenniumi kiállítás megnyitása után. A helynek Somossy és üzlettársai török hangulatot kívántakadni, idevarázsolták Konstantinápoly kicsi mását és nevezetességeit (Aja Szofia dzsámi,¹¹ Galata tér stb.). A Nemzeti Szalon festői elképzeléseit alapul véve az Operaház és a Nemzeti Színház jelmezeit kikölcsönözve adtak elő itt történelmi jeleneteket, például II. Rákóczi Ferenc Konstantinápolyba érkezését, vagy külön program volt az Operaház koreográfusa által betanított bajadér táncst. ¹²Somossy állandó reklámokkal hívta fel a figyelmet erre az új szórakozási lehetőségre, sokszor a *Vasárnapi Újság*ban és levelezőlapokon hirdette a vigalmi

⁸ <http://mek.niif.hu/04900/04942/html/mtezredev0006.html>. Letöltve: 2020.06.30.

⁹ MAJKÓ Zsuzsanna–LIGETFALVI György: *Városliget lexikon*. Budapest: Városháza Kiadó. 2017. 175–177.

¹⁰ Somossy [Singer] Károly (1828–1902), cirkusz-, orfeum- és varietéigazgató. 1848/49-ben Klapka György toborzótszjtje volt. Nem menekült el, pincér lett egy Széna (ma: Kálvin) téri fogadóban. Külföldre szökött, ahol megismerkedett a modern szórakoztatóiparral. 1870 táján Budapesten az István (ma: Klauzál) téren vendégszereplő Renz-cirkusz műsorvezetője, 1884-ben megnyitotta orfeumát, mely 1894-től a mai Fővárosi Operettszínház épületében működött, itt énekeltek először kuplékat Budapesten. Az első honi filmvetítést az orfeuma télikertjében tartották. Uzsorakölcsönökből építette fel a „Konstantinápoly Budapesten” nevet viselő városrészt, amelyben véglegesen tönkrement. Megemlékezik róla KELLÉR Andor: *Bal négyes páholy* című színháztörténeti munkájában (Budapest: Magvető, 1960).

¹¹ Az Aja Szofia dzsámi [Hagia Sophia] bizánci építésű hajdani ortodox bazilika Isztambulban, Törökországban. 1453-tól, Konstantinápoly oszmán kézre kerülésétől kezdve 1934-ig mecsetként használták, 1934 és 2020 között múzeumként volt látogatható, 2020 júliusa óta azonban újra mecsetként funkcionál. Neve kezdetben Nagytemplom volt.

¹² *Vasárnapi Újság*, 1896. 43. évf. 33. sz. 532–533.

negyedet.¹³A szórakozó negyedet legkönnyebben hajóval lehetett megközelíteni. Gyakran előfordult, hogy tűzijátékot is rendeztek (James Spain angol pirotechnikus segítségével), ilyenkor 40, más napokon viszont 30 krajcár volt a belépő. Hetente háromszor hajócsatákkal szórakoztatták a közönséget. Gyakran zenélt itt a híres cigányprimás, Dankó Pista¹⁴ 27 tagú zenekarával. Nem fukarkodtak a technikai újítások bemutatásával sem, ilyen volt például Edison filmvetítő gépe, a Kineamtoográf. Azokra is gondoltak, akik meg akarták magukat örökíteni az utókor számára, őket török ruhában fényképezte le a neves Uher Ödön.¹⁵Az egykori bizánci, aktuálisan török főváros (csak 1923-tól lett a modern Törökország főváros Ankara.) Budapesten! Mit is jelentett ez? Nem kevesebbet, mint hogy a százötven évnyi török megszállás emléke elhalványodott, megmaradtak a török kor hozadékai, a fürdők,¹⁶ mint 16. századi török sírkápolna állt Gül Baba türbéje a budai, a még be sem népesedett Rózsadombon.¹⁷ És meggyökeresedett a kávéivás szokása. Rendelkezésre álló adatok szerint csak 1850-ig (!) 60 pesti kávéházat és kávéházzal is rendelkező fogadót vettek lajstromba.¹⁸Az első hazai kávékereskedők és kávémérők a törököktől tanulták meg a kávé készítésének mesterségét. 1896-ban 591 kávéház és kávémérés állt rendelkezésre a fogyasztók számára. S ez akkor is török örökség, hatás, ha addigra számos olasz, szerb és német kávéos telepedett le Budapesten.

A török emléket tehát már fel lehetett használni mint különös idegenséget, távoli hangulatot sugárzó látványosságot. Az üzlet már rátelepedett a távoli történelmi emlékekre, a kávéivás az átlagember tudatában meg talán el is oldozódott a törököktől.

A Gárdonyi regény keletkezéstörténete

A ritka magyar hadigyőzelmek egyikét Gárdonyi Géza szinte a semmiből vitte be a köztudatba. Komoly régészeti előtörténete is van az egri várvédők diadaláról szóló regénynek, amiről a közvélemény keveset tud. Pyrker János, az egri bazilikát építtetőegri érsek érezte először szükségét – aki 1827 és 1847 között, húsz éven át állt az egri érsekség élén, s akinek nevéhez fűződik az egri bazilika építtetése –, hogy az épített örökség részévé tegye a városfallal érintkező egykori vár romjait, s ott egyáltalán ásatásokat végeztessen.¹⁹ (Az 1552-es győzelem után 1596-ban a város feladta a várat, s a törökök ezután 91 éven át birtokolták, s volt Eger és környéke az Oszmán Birodalom egyik szélső végvára.) Pyrker tette a romokat a helyiek – Eger mindösszesen tízezres város volt a 19. század

¹³Tokár Tamás Zalán kutatásai és a Jamrik Levente blogja

[https://falanszter.blog.hu/2010/11/27/europa_legnagyobb_vigalmi_negyede_volt_a_lagymanyosi_konstantinapol]. Letöltve: 2020. 06.18.] nyomán.

¹⁴Dankó Pista (1858–1903), cigánymuzsikus, nótaszerző. Számos betétdalt írt népszínművekhez, nótáinak száma közel félezerre rúg. Pósa Lajos, Gárdonyi Géza, Békefi Antal, Tömörkény István írtak szöveget a dalaihoz. Az egri Gárdonyi Múzeumban 59 Dankó-nóta eredeti kézírata olvasható. A nótákról való levelezésük is kötetnyire rúg. GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi*, 340.

¹⁵[id.] Uher Ödön (1859–1931), magyar császári és királyi udvari fényképész, filmgyáros, korának egyik legmodernebb műtermével rendelkezett. A „török” városról készített képeit közli a *Vasárnapi Ujság*, 1896.43. évf. 33. sz. 601.

¹⁶Budapesten az egykori budai törökfürdőkből hat törökfürdőnek találták meg a nyomait a régészek, ezek közül négyben üzemel mai is: Horozkapu: ma Király fürdő, Jesil direkli: ma Rudas gyógyfürdő, Veli bég: ma Veli Bej Fürdő, Kücsük: ma Rác-fürdő. A török kor emléke az egri törökfürdő is.

¹⁷GENTHON István: *Török műemlékek Budán* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1944); Némethy Lajos: *Török mecsetek Budán* (Budapest: Athenaeum, 1878); Omer Feridoun: Budai török emlékek. *Archeológiai Értesítő*, Új folyam, XXXIII., 1913. 411–414, 472.

¹⁸„Budapest Nagykávéház” – Budapest: Ernst Múzeum, 2001. 19–22. [Az adatok Saly Noémi kutatómunkájának eredményei]

¹⁹Pyrker János László (1772–1847), ciszterci szerzetes, apát, szepesi püspök, dalmát primás, velencei pátriárka, 1827 és 1847 között az Egri főegyházmegye patriarchája, az MTA tiszteleti tagja. Az első magyar nyelvű tanítóképző megalapítója. 1837-ben ő szentelte fel az Eszterházy Károly megálmodta egri főszékesegyházat. A művészetek mecénása, képgyűjteménye is a Nemzeti Múzeumba került. Több lírai és epikus költemény szerzője, Johann Ladislaus Pyrker von Felső-Eőr néven a német nyelvű irodalom ma is számon tartott alakja. Megemlékezik róla HORVÁTH János is a *Kisfaludy Károly és iróbarátai* (1955) című munkájában. Ld. Még: BENKÓCZY Emil: *Pyrker első magyar tanítóképzője*. Eger: Az egri érseki líceumi könyvnyomda, 1928.

közepén – szemében értékessé, mégpedig azzal, hogy a fantáziát megmozgató ásatásokat kezdetett és elindította a helyreállítást.²⁰ A következő lépés az egri diadal népszerűsítésében Székely Bertalan festményének megszületése (1867) volt. A képet Eger városának nőegylete gyűjtésből vásárolta meg a művésztől, s az egylet adományozta tovább nagylelkűen a Nemzeti Múzeumnak. „Ha nézem az egri nők képét; minden arc, kéz, láb, fegyver szigorú mása a valónak. Egy-egy török figurája a maga egészében igaz. Az egri nő azonban: hős, tehát hihetetlenül megváltoztatja eredeti formáját, elképzelhető gesztusát, emberi mivoltát. Az egész harc pedig történik egy oly kicsi és oly meredek területen, ahol az odahelyezett emberek nem harcolnak: megállni nem tudnának. A szándék azonban nyilvánvalóan a realizmus volt, az igazság, a hűség – a történelmi piktúra gondolatával merőben ellentétes –, de a részletek naturalizmusát a kompozíció, ez az elméleti elem, teljesen megbontja” – írta a képről Lengyel Géza a *Nyugatban*.²¹ Még Lengyel Géza is elfogadja az éles festői dichotómiát, visszaigazolja a magyar nők átszellemült felülemelkedését. A művészettörténészek „nemzeti »fogadalmi« képként” tekintenek az alkotásra.²² A hírlapok közlései nyomán ekkorra a közvélemény is tudott arról, hogy a 19. század második felében két ízben is (1869, 1877) több tucat török kézen lévő *corvina* került vissza a magyar külpolitika állásfoglalásainak köszönhetően Magyarországra.²³ Ekkorra a magyar nyelvészek is foglalkozni kezdtek a magyar és a török szókinccs közös elemeivel, megjelent Vámbéry Ármin magyar és török szóegyeztetéseket tartalmazó szótára (1869),²⁴ ennek nyomán indult meg az ún. ugor-török háborúnak nevezett vita is. Ezekből a rövid interdiszciplináris utalásokból látjuk, hogy az 1878-tól az egri Liceumban tanuló, majd 1897-ben Eger városába költözött Gárdonyi regényének voltak jelentékeny „előfutárai”, s ezekről tanulmányai kezdetétől fogva tudnia kellett.

²⁰Az egri vár történetéhez ld. FELD István: *Műemlékvédelem és várkultusz Egerben*. Agria XXXVIII. Eger, 2002. 255–273; SUGÁR István: *Az egri vár története*. Budapest: Zrínyi, 2002³; DÉTSZY Mihály: *Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között*. I. rész. Az Egri Múzeum 1963. évi (1.) Évkönyve (a továbbiakban — EMÉvk.) Eger, 1963. 173–199; II.

rész : EMÉvk. 1964. (2.) Eger, 1964. 151–178.

²¹LENGYEL Géza Székely Bertalan. *Nyugat*, 1911/4. 320–330.

²²SZABÓ Júlia: *A XIX. század festészete Magyarországon*. Budapest: Corvina, 1985. 230.

²³Az Akadémia három tagja, Kubinyi Ferenc történész (1796–1874), a folklorista-történész főpap, Ipolyi Arnold (1823–1886) és a régész, művészettörténész Henszlmann Imre (1813–1888) 1862-ben az Akadémia megbízását kérték, hogy „a nemzeti tudomány érdekében” Konstantinápolyba utazhassanak. Az expedícióra májusban került sor, a költségeket Kubinyi fedezte. Megérkezvén számtalan akadályba ütköztek, s amikor már reménytelennek tetszett minden próbálkozásuk, május 21-én a Szerájban kilenc kódexet mutattak nekik, közöttük két kétségbevonhatatlan corvinát. Ez a felfedezés igazolta az évszázados reményeket, hogy nem pusztult el nyomtalanul a corvina török kézre került része. Öt nap múlva újabb ötven kódexet nézhetek meg, köztük kilenc corvina volt. Abban a tudatban tértek haza, hogy Mátyás könyvtárának jó része a Szeráj könyvtárában van. A rendkívüli esemény nagy publicitást kapott. Ipolyi még júliusban beszámolt az Akadémián tapasztalataikról, s nemcsak szakfolyóiratok, hanem a napilapok (*Magyarország*, *Pesti Napló*, *Magyar Sajtó*) is részletesen foglalkoztak a konstantinápolyi corvinákkal. Amikor Ferenc József (1848–1916) 1869-ben, a szuezi csatorna megnyitása alkalmával látogatást tett Abdul Aziz szultánnál, az már tudta, hogy becsebb ajándékot aligha adhatna a magyar királynak, mint négy különlegesen szép darabot Mátyás király könyvtárából. 1867-ben megtörtént az osztrák-magyar kiegyezés, így a király magától értetődő gesztussal adományozta tovább a corvinákat – gróf Andrássy Gyula miniszterelnök közvetítésével – a nemzeti könyvtárnak. A következő nagy corvina-adomány keresztezte az Osztrák-Magyar Monarchia politikai érdekeit. 1877-ben az orosz-török viszony kiéleződése kapcsán törökbarát tüntetésekre került sor Pesten, az egyetemi hallgatók pedig egy díszkardot ajándékoztak Abdul Kerim török fővezérnek. Az osztrákok a magyar szabadságharcot orosz segítséggel verték le, most pedig Bosznia és Hercegovina megszerzésének reménye állította a bécsi udvart – és hivatalosan a magyar kormányt is – az oroszok mellé. Az egyetem rektora feljegyzésben róttá meg az ifjúságot meggondolatlanságáért, a szultán viszont rendkívüli módon meghálálta a merész hazafias tettet. Harmincöt kódexet ajándékozott a pesti egyetemi ifjúságnak, köztük tizennégy corvinát. MADAS Edit: A corvina újkori története Magyarországon. In: MONOK István (szerk.): *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetében*. Budapest: Corvina Kiadó, 2004. 75–76; *Török-magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalomtól napjainkig a levéltári dokumentumok tükrében*. Szerk.: SZEPESINÉ SIMON Éva, SCHMIDT Anikó, MÜMIN YILDIZTAŞ. Istanbul–Budapest: MNL, 2016; ARBANÁSZ Ildikó – CSORBA György: Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt. In: *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk.: DOBROVITS Mihály. Dunaszerdahely, 2005. 7–46.

²⁴VÁMBÉRY Ármin: *A magyar és török-tatár nyelvek belső szóegyeztetése*. Pest: Athenaeum, 1869.

Hálás, bár nem könnyű feladat volt egy helyi, s ugyanakkor nemzeti dicsőséget is megéneklő nagyregénybe fogni.

Az *Egri csillagokat* 1899 karácsonyán kezdte közölni folytatásokban a *Pesti Hírlap*, könyv alakban 1901-ben jelent meg.²⁵ 1913-ban látott napvilágot az *Egri csillagok* utolsó, a szerző által javított, s ezért hitelesnek tekintett, csiszoltabb és drámaibb verziója, ám még a mai olvasóközösség többnyire rontott szövegű változatokat ismer. A leginkább kirívó hamis verzió az 1923-ban az író fia által átírt változat is, amelyben az utód „önhatalmúlag jogot formált az életmű [keresztény-nemzeti szellemű] fölcicomázására”.²⁶ Az *Egri csillagokat* összességében is jellemez magyarítható mértékű nacionalista komponens, hiszen a hazát, sőt Európát védő háborúról volt szó.

A nacionalizmus mindig önmeghatározás és elhatárolódás másoktól, dogmatikájához hozzá tartozik a 'mi jellemez bennünket' és 'miben különbözünk másoktól' elhatároló kérdése. S továbbmenve: gyakorta abból indul ki, hogy „mi”, jelen eseten a magyarok különbek vagyunk másoknál. A nacionalizmushoz hozzátartozik a referencianemzet, tehát az a nemzet, amelyhez magát méri, amellyel összehasonlítja magát. Itt ennél is nagyobb léptékű különbségről van szó: kétfajta civilizáció, kétfajta vallás ütközik össze, s ez például napjainkban további olvasási előítéletet is indikálhat. Gárdonyinál a törökök semmilyen tekintetben nem kapnak pozitív visszajelzést. Harci tudomány helyett csellel élnek (ilyen példa Buda elfoglalása, miközben a szultán a csecsemő királyt öleli és csókolja), harci nagyszerűség helyett általában is végtelen utánpótlásuk, létszámbeli fölényük dominál. S mindez nemcsak a valóság volt, hanem metafizikai értelemben is alátámasztotta a magyarok nagyságát.

A regény expozíciójában a törökök fogságából hazafelé induló gyerekek lova „fekete óriásokként” álló fák között ballagott. „Gergő nem félt tőlük. Magyar fák azok mind” – írja róluk Gárdonyi. Ennek az írói képnek megvan az ellentétele is a regényben, amikor a Hét toronyban raboskodó Török Bálint a török természetre tekint ki ablakából. „Milyen más itt az ég is – gondolta. Török ég, török sötétség.” A természettel is reprodukálja Gárdonyi a magyar-török ellentétet.

Egy példát hozunk csak a regény önkényes, Gárdonyi szándékától élesen elütő továbbírására. Az óriás termetű török Hajván – akinek regénybeli szerepe az, hogy nála van Eger várának térképe, amit Gergely valami megmagyarázhatatlan ötlettől hajtva eltesz magának, a többit pedig bátran összefirkálva teszi vissza a török őrzője táskájába – bemutatásakor Gárdonyi tárgyyszerű, értékmentes leírást ad róla, Gárdonyi József azonban, aki az apjáról monográfiát is összeszerkesztett – 1923-ban – ehhez hozzáteszi, hogy „és utálatos borszag és izzadságszag áradt az emberből”. Ilyesfajta minősítések Gárdonyi Gézától távol álltak.

A regény forrásai

Az *Egri csillagok* romantikus történelmi regény. Az ábrázolásban a valóságos világ benyomását kelti, ahogyan már az egészen korai elméletben, Arisztotelész *Poétikájában* és látjuk, hogy a történetíró a megtörtént, addig a költő *megtörténhetett* eseményeket beszél el.²⁷ Lukács György jóval Gárdonyi regénye után született monográfiája szerint a történelmi regényben „azoknak az embereknek a feltámasztásáról van szó, akik [...] az eseményekben szerepeltek.”²⁸ Umberto Eco ugyancsak későbbi definíciója szerint „[a] történelmi regény egyik alapvető fikciósabálya, hogy bármennyi képzelt személy szerepeljen is benne, minden egyéb többé vagy kevésbé meg kell hogy feleljen annak, ami az illető kor való világában történt”.²⁹ Gárdonyi műve mindhárom definíciós elvárásnak megfelel. A regény gondolata akkor merült föl benne, amikor fiát felvitte a várba és ott felszólította arra, hogy hunyja be a szemét és gondoljon arra, hogy az idő kereke 1552-ig visszafordult.

²⁵*Pesti Hírlap*, XXI. évf. 356. sz. 1899. december 24. 43. A regény 111 folytatásban jelent meg, az utolsó rész 1900. április 21-én jelent meg. Mivel az első közlések az előfizetési év végére estek, a napilap azzal is vonzotta az új olvasókat, hogy előfizetés esetén az addig megjelent folytatásokat külön nyomatban fogják számukra kézbesíteni az első kézhez veendő lappal.

²⁶Z. SZALAI Sándor: *Az Egri csillagok forrásai és szövegváltozatai*. In uő. *Gárdonyi műhelyében*. Elvek és utak. Budapest: Magvető, 1970. 154.

²⁷ARISZTOTELÉSZ: *Poétika* [ie. 335.] Ford. Sarkady János. Budapest: Helikon, 1974. 22.

²⁸LUKÁCS György: *A történelmi regény* [1936/37]. Budapest: Magvető, 1970. 50.

²⁹Umberto ECO: *Hat séta a fikció érdekében*. Ford. Schéry András – G. Horváth László. Budapest: Európa. 1995. 149.

„Ez a bástya, ahol állunk, tele van sárga csizmás, sisakos, fegyveres katonával. Lent meg, amerre látsz, mindenütt fegyveres török nyüzsög. [...] Az ágyúk úgy dörögnek, mint ég a zivatarban. Puff! Ide csattan egy golyó a lábunk elé. Szétütötte a követ. Egy magyar katona leesett. Puff! Itt a másik golyó is. Félsz, úgy-e? [...] S élénk színekkel festettem eléje az ostromot, Dobót, Mekcseyt, a hős asszonyokat, a bombahányó és falromboló törököt, a halottakat, a sebesülteket, a harmincnyolc napig tartó nagy ostrom minden jelenetét. A gyermek napokig ezt forgatta az elméjében [...] figyelmét Bornemissza Gergelynek, a király főhadnagyának alakja ragadta meg legjobban.”³⁰ Meglehet, ez a későbbi visszaemlékezés már visszavetítés. Azután született, hogy Gárdonyi már megtette Bornemissza Gergelyt a történet középpontjává. Ha Gárdonyi munkásságát kifejezetten irodalomtörténeti, szövegalkotási szempontból vizsgáljuk, azt látjuk, hogy Gárdonyit leginkább az otthonos mikrokozmoszok írója volt, s ezt mindvégig felismerjük az *Egri csillagok* szerkezetében.³¹ A regény laza szövésű, közvetlen közelségű és kisközösségű, majdnem életkép- és epizód-cselekménysora mind erre a látásmódra és kidolgozott írói technikára és szerkesztésre ad példát. Bornemissza Gergely köré gyerekkori világot is teremtett, látjuk Vica és Gergő fölnövekedését és értékes emberekké való válását, végleges egymásra találását. Ezek kis zárt körök regényen belül, ahogy a konstantinápolyi utazásuk, Török Bálint megszőktetésének kísérlete is kerek egész történet. Ezek Gárdonyi találmányai, hozzáadott írói értéke a hitelességet keltő történelmi regényhez.

Gárdonyi nagyon is tudatos előmunkálatok után kezdett az íráshoz. Szerepelnek benne a hiteles történeti tények – forrásai többek között Tinódi Lantos Sebestyén, a magyar nyelvű történetírás egyik első képviselőjének 1800 és további 460 soros históriás énekei. Gárdonyi hagyatékban megvan a Régi Magyar Költők Tára vonatkozó kötete, s benne Gárdonyi sajátkezű lapszéli jegyzetei Tinódihoz.³² Olvasta Szerémi György³³ és Verancsics Antal³⁴ egri kanonok és történetíró munkáit. Ugyancsak ismerte a török történetíró és jogtudós, Dzselaázade Musztafa³⁵ krónikáját és a *Magyarország története 1490–1606* című Istvánffy Miklóstól³⁶ származó könyvet.

³⁰Idézi: GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi*, 287–288.

³¹NÉMETH G. Béla: „Az én falum” írója – „Az én falum” világa. In uő.: *Századutóról – századelőről. Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest: Magvető, 1985. 155–156. (Elvek és utak)

³²Tinódi Lantos Sebestyén (1510–1556), énekszerző, lantos, a magyar epikus költészet és történetírás jelentős képviselője. 1541-ig Török Bálint szigetvári udvarában élt, művei szerint nagy megbecsülésben. Buda eleste és ura fogságba esése fordulópontra jelentett életében. 1553-ban írta meg az *Eger vár viadaljáról való éneket* és ennek kivonatát az *Egri históriának summája* című verszetet. *TINÓDI Sebestyén összes művei 1540–1555*. Budapest: MTA, 1881. (Régi magyar költők tára)

³³ Szerémi György, írói nevén *Georgius Sirmiensis* (1490 körül–1548 után), II. Lajos magyar király, majd Szapolyai János udvari káplánja, történetíró. Munkája latin címe: *Epistola de perdicione regni Hungarorum*. Magyarul – *Emlékirat Magyarország romlásáról 1484–1543* – kiadta az Akadémia Monumentái I. köt. Wenzel Gusztáv a bécsi udvari könyvtárban lévő XVI. századbéli másolati példányból. Munkája nagy kritikával használandó, de a korra és szereplőkre nézve igen jellemző feljegyzéseket tartalmaz s a népies közvéleménynek tolmácsolója.

³⁴Verancsics Antal (1504–1573), királyi helytartó, római katolikus főpap, pécsi megyés püspök diplomata, történetíró. Irodalmi tevékenysége is jelentős: magasztaló költeményeket, verseket, elégiákat, szónoklatokat, [1] leveleket írt. Levelezésben állt többek között Rotterdami Erasmusszal és Philipp Melanchthonnal is. 1530-tól kezdve dolgozott Antonio Bonfini magyar történetének folytatásán, melyből bár csak töredékek jelentek meg, anyaggyűjtéséből azonban sok adat fennmaradt. 1553-ban négy évre megbízást kapott, hogy az Egert is ostromló, az utóbb Szigetvárnál meghalt I. Szulejmán szultánbirodalmában követként szolgáljon Zay Ferencsel együtt. Követi munkájának emlékeit is írásba foglalta. 1560 és 1573 között töltötte be az egri érseki méltóságot. Munkái: VERANCICS Antal összes munkái I–XII. Közli Szalay László, Wenzel Gusztáv. Pest: Akadémia, 1857–1875.

³⁵Dzselaázade Musztafa (1490–1567), harcos lövész, jegyző, az állami törvénykezés résztvevője, történetíró. Megörökítette a Nándorfehérvári elleni hadjáratot. Demirtaş, FUNDA: *Celâl-zâde Mustafa Çelebi: Tabakâtü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*. Doktora Tezi. Erciyes Üniwersitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri, 2009; Celâl-zâde, Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik (faksimile nşr. P. KAPPERT: *Geschichte Sultan Süleymân Kânünîs von 1520 bis 1557, oder Tabakât ül-Memâlik und Derecât ül-Mesâlik von Celâl-zâde Muştafa genant Koca Nişancı*), Wiesbaden 1981.

³⁶Istvánffy Miklós (1538–1615), politikus, költő, humanista történetíró, alnádor. A magyar Liviusnak is nevezik. A tizenöt éves háborút lezáró 1606-os szivatoroki békekötésnél a követség tagjaként a szerződés egyik aláírója. Ezzel a békekötéssel kezdődött a törökök magyarországi uralmának hanyatlása. Munkája magyarul: ISTVÁNFY Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában, 1-3.; sajtó alá rend. Benits Péter.

Gárdonyihoz korban igen közel volt Salamon Ferenc, a *Magyarország a török hódítás korában* című munka szerzője.³⁷ A külföldi forrásai között megemlíti Gárdonyi a Habsburg Birodalom konstantinápolyi követének, Ogier Ghiselin de Busbecq³⁸ írásait, továbbá az első világtérképet készítő, németalföldi Ortelius³⁹ nevét is.⁴⁰ Mindezek források a *történeti váz* kialakításához kellett, nem nehezítették írói képzeletét. Nem kis erőfeszítést tett Gárdonyi, hogy hozzájusson a forrásokhoz, ugyanis „Wlassich miniszter egy meggondolatlan rendeletével az összes vidéki írókat kizárta a Nemzeti Múzeum könyvtára (a nemzet könyvtára) használatából, s így a magam csekély jövedelméből kellett az összes könyveket, adatokat beszerezniem.”⁴¹ Török „kosztümkönyveket” is tanulmányozott, járt a bécsi császári levéltárban.

Nemcsak a történeti okadatolásra, leírásokra, mint például a császári enumerációra hasonlatos leírására és nem is csak a képzeletre alapozott. Szükségét érezte Gárdonyi, hogy személyesen is elutazzon Konstantinápolyba, bejusson a Héttoronyba, s megszemlélje a török múzeumokban az évszázadokkal rablott aranyak és ékkövek gyűjteményét. Utazására mintegy fél évvel a napilap-közlés előtt került sor. Nem egyedül utazott, hanem barátjával, a századforduló elismert publicistájával, Tóth Bélával, a magyar anekdoták, aforizmak és szállóigék legfőbb számba vevőjével.⁴² Aki – nem melleleg – tudott törökül, s 1877-ben tagja volt annak a diákküldöttségnek, amelyről fentebb egy lábjegyzetben már szót ejtettünk, s amelynek szerepe volt az összes török kézen lévő corvina visszajuttatásában. Török tematikájú prózái miatt Tóth Bélát íróársai maguk között *effendinek* szólították. (Tóth Béla legismertebb fotóján egy török fezenben látható, amit Gárdonyitól kapott.) 1899. május 22-én perzsa ünnep részesei volt a török fővárosban, szemtől szembe látták a kerengő dervisek táncát, látták a padisah ünnepélyes bevonulását a mecsetbe. A (Jedikulébe, is bejutottak. Megnézte a császári múzeumot, a Galata híd végében álló híres mecsetet. Jelen volt a hivatalos istentiszteleten, a szelámlikon,⁴³ ahol a szultán feleségeivel imádkozott Allahhoz. Gárdonyi végigfényképezte az utat. Mindazt, ami nem fért el a regényben, Gárdonyi megírta kalandozásai könyvében.⁴⁴

Budapest: Balassi, 2001–2009 (Történelmi források). Szakirodalom: „*A magyar történet folytatója*”. *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Szerk. ÁCS Pál, TÓTH Gergely. Budapest, MTA BTK Történeti Intézete, 2018. (Magyar Történelmi Emlékek)

³⁷ Salamon Ferenc (1825–1892), történész, esztéta, újságíró, színikritikus és műfordító, az MTA tagja. Arany János és Szász Károly nagykorósi tanártársa. 1865. április 15-én neki mondta tollba Deák Ferenc a „húsvéti cikk”-ét. 1864-67-től „átpártolt” az irodalomtudomány területétől a történetíráshoz, az Akadémia első, nyelv- és széptudományi osztályából 1864-ben kérte áthelyezését a negyedik, történettudományi osztályba, Művei: *Az első Zrínyiek*. Pest: Heckenast, 1865; *Magyarország a török hódítás korában*. Pest: Heckenast, 1864, Budapest: Franklin, 1885².

³⁸ Ogier Ghiselin de Busbecq [latin szerzői nevén Augerius Gislenius Busbequius] (1522–1592), flamand író, diplomata, herbalista, ekként a tulipán európai meghonosítója és termesztője. Először 1554-ben Ferdinánd császár nevezte ki konstantinápolyi követnek. Kitüntetett feladata volt, hogy az Erdély vitatott területe fölötti határegyezményről tárgyaljon. Sok nehézségen át sikerült megtartani a független Erdélyt. 1581-ben, majd 1595-ben jelent meg a dolgozatunkat szorosan érintő híres munkája, a *Turcicae Epistolae* [Török levelek].

³⁹ Abraham Ortelius (1527–1598), atlasza *Theatrum Orbis Terrarum* (1595). A térképészet kiemelkedő helyet foglalt el a 16. századi németalföldi vizuális kultúrában, a festészethez hasonlóan ezt is a valóságot leképező, a külvilágot lekicsinyítve megörökítő ábrázolásnak tartották. A világot ábrázoló atlasz nem csak a földrajzi, hanem a történelmi megismerést is szolgálta, ezért Ortelius elsőként történelmi térképeket és a múlt jelentős városainak látképeit is felvette atlaszába. Ortelius kommentárokat, és országleírásokat is kapcsolt a képekhez. Leírta a fekvést, domborzatot, növényzetet, népességet, kultúrtörténeti áttekintést is adott. Magyarország esetében többek között Brodaries István és Bonfini leírásaira támaszkodott. GÖMÖRI György: Az angolok magyarságképe a XVII. század első felében. *Filológiai Közöny*, 1980/3. 357. *** Valamint:

https://www.ogyk.hu/hu/blog/posts/muzealis-terkepunk-abraham-ortelius-theatrum-orbis-terrarum-1595#_ftn6. Letöltve: 2017. 06.18.

⁴⁰ Idézi GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi*, 288.

⁴¹ Idézi GÁRDONYI József: *Az élő Gárdonyi*, 289.

⁴² Tóth Béla (1857–1907), magyar újságíró, filológus, művelődéstörténész, író és műfordító. Török tematikájú kötetei: *Konstantinápolyi emlékek*. Budapest: Rudnyánszky Ny., 1877; *Török historiák*. Budapest: Lampel, 1888; *A boldogasszony dervise és egyéb historiák*. Budapest: Athenaeum 1897. Ez utóbbi a mai napig összesen 11 kiadást ért meg.

⁴³ szelámlik (tör.): többéle jelentésben dívik. Jelenti először a férfi lakosztályt, ellentétben a háremmel. Itt szokás ugyanis a vendégeket fogadni, üdvözölni és így voltaképp üdvözlő helyet jelent. Így nevezik a szultán

Nagy tárgyi tudása sehol nem tolakszik túlzó módon a leírásokba, nem akasztja meg a történetmesélést. A meglepő, hogy a török élmények a regény szerint kedvező-megértő érzelmi hatással nem voltak rá. A törököket mindvégig negatív színben tünteti föl, csak ezen a végleten belül vannak fokozatok.

A regény elemzése; a hadviselő felek jellemzése

A magyar szereplők döntően példás bajvívók, bátor vitézek, csak egy-egy áruló jelenik meg közöttük. A kiadások többségében ma már benne van az először 1923-as megjelenésben Gárdonyi kézírata alapján közölt lista az egykori várvédők nevével, összesen „[k]étszázkilencvenhárom név. A többi feledésbe ment.” A valóban létezett hiteles alakok között van Dobó István, Török Bálint, Mekcsey István, Bornemissza Gergely és az áruló Móré László, akiről – a regényben – a konstantinápolyi Jedikulában kiderül, hogy nemcsak a Dózsa-felkelés leverői között volt, de a kisebb büntetés érdekében elfogásakor azonnal áttért az igaz hitre. Nem volt valódi viszont a Cecey-család, s így az egyik főszál, az egész Vicuska–Éva történet sem. Az egyébként negatívan beállított, a lányával a korban szokásosan zsarnok Ceceyt a fantázia világában Gárdonyi megteszi Dózsa kincstartójává, ezzel emelve be őt mégis a jó emberek világába. A valóságban a Török Bálint kiszabadítására tett kísérlet sem történt meg. Mindjárt a regény elején megkettőzi Gárdonyi a papokat is. A történelmi alak, a pápista Bálint pap valódi személy volt, a romantikus, kitalált figura az „újhitű”, azaz református Gábor pap, akit az író végigvezet a történeten, hogy aztán Bornemissza Gergely az egri vár ostromakor szembekerüljön a pap törökké lett testvérével, akit anyajegyéről ismer fel, s akit egy pillanatnyi töprengés után – mert ellenséggé lett – leszúr. (Gábor pap, akit Jumurdzsák forró vízzel kínozta meg, keresztény módon áll – vagy nem áll – bosszút Jumurdzsákon. Nem gyilkol, hanem mint török harcost teszi lehetetlenné, elveszi tőle a számára létfontosságú talizmánt. A testi kízást lelkieken torolja meg.) Valós személy Varsányi, Dobó István kéme is, akit Gárdonyi mesészerűen belevon a regény expozíciójába, zarándok képében mint tudós nyomkeresőt, aki a sarkatlan csizmanyomokból olvassa ki, hogy közel járnak a törökök. Kitalált figura Tulipán, a török, akit sakktudása mentett meg, s tartott Cecey portáján. A vallásváltások is a keresztyénség megoszlását, illetve az alkalmazkodás realitás világát hozzák a regénybe, és a kényszerű vagy elvtelen túlélési technikákra is utalnak, ami Eger végleges eleste után következő több mint évszázadnyi török uralom hozott.

A regény 1533 és 1552 között játszódik, Bornemissza Gergely életútja fogja össze a cselekményt. Gárdonyi mindig pontosan tudatja, hol járunk az időben. Ennek jelzése a nagy fejezetek élén áll. Azonban ha figyelmesen olvassuk a regényt, észre vesszük, hogy a kitalált történeteket elbeszélte fejezetekben azonban nem ad meg dátumot, hanem a szereplők életkorának változásával jelzi az idő múlását. Gárdonyi pontosan tudja, hogy ugyan Eger várát 1552-ben sikeresen védik meg a magyarok, de azt is, hogy néhány évtized múlva, 1596-ban nyolcvankilenc évre a törökök kezére kerül. Ezt azonban nem jelzi, a regényt a győzelemmel fejezi be, mert saját, kortárs nemzete öntudatát, függetlenségét, önbizalmát akarja erősíteni. De tud róla, és tudatja is az olvasóval, hogy Dobó Istvánra börtön várt, utóbb törbe csalták s éveket raboskodott a Pozsonyban, s azt is, hogy Bornemissza Gergely a valóságban éppen a rettegett Jedikulában fogja végezni, s épp egri vitézségéért, találmányaiért nem kap kegyelmet, hiába váltaná ki családját igen nagy összeget kínálva, mégis kivégzik. Mindezeket egy cigányasszony jóslatainak formájában, illetve írói kommentárba bújtatva adja tudtul az olvasónak, igaz, nem ilyen részletességgel kifejtve, nem hangsúlyos helyeken, de mégis a történelmi hűségnek megfelelően. Történetileg igazolható Gárdonyi „képkivágása”, figyelme csak az 1552-ig terjedő eseményekre terjed ki. De az olvasók többsége elsiklik a jóslatokba, jóvendölésekbe bújtatott valóság fölött.

Annak, hogy a hét esztendő, gyerek Bornemissza Gergővel indul a regény, műfaji következménye is van. Kaland- és *fejlődésregényként* is olvashatjuk a történetet, egy árva parasztfiú felemelkedésének. (Ez az olvasat persze direkt alkalmat adott később arra, hogy a regény méltatói belevonják a regényt a marxista ideológiai-esztétikai sémába, azt állítván, a regény azért a legjobb

fogadótermét is. A szelám jelentése üdvözlés. A mi esetünkben azonban az a pénteknapos ünnep, midőn a padisáh kivonul a palotájából és fényes kíséretével a dzsámiba megy, hogy elvégezze az ájtatos szertartást.

⁴⁴GÁRDONYI Géza: *Amiket az útleíró elhallgat*. Budapest: Dante [1927]

Gárdonyi mű, mert „a demokratikus haladás irányvonalát munkálta”.⁴⁵ A magyar szereplők pozitív hősök, néha próbák és akadályok elé kerülnek, de ezek inkább véletlenek. A próbákat kiállják, de jellemfejlődésükre nincsenek komoly hatással. Bár a végső cél mindannyiuk tudatalattijában munkál, nem pusztán ennek a célnak tudatában cselekszenek. Segítőjük, például a cigány(ok) szeretetteljes humorral és gyöngéd iróniával van(nak) ábrázolva. A kalandregény szálát képviseli többek között a Jumurdzsák léte és a hozzá kötődő gyűrű-motívum is. (Jumurdzsák és a magyarok között több párbeszéd is van, gondtalanul beszél vele Gábor pap, Bornemissza Gergely, Cecey Éva és Dobó István is, hiszen közben kiderül róla, hogy az anyja magyar volt.) A talizmán minden nagy fejezetben más birtokában van, s a végére el is veszteti szerepét, Bornemisszáék elrabolt fiát és a várba egy portya alkalmával ládában bekerült török kisfiút a két anya cseréli ki. (A két anya ábrázolásában nagy különbség van. Éva harcias, a poklon is átvergődő, kockázatvállaló amazon, a sztereotíp női szerep ellen is lázadó, a regény során többször ölt férfi ruhát. A török asszony a számára kinyitott kapun sem merészkedik be a fiáért, pedig látja őt, s csak miután kivezetik fut eléje.) Mégis, egyedül a két anya találkozásának jelenetében emelkedik ki a regény a morális „én” és az állati „másik” ellentéte épülő gondolati alapozásából, azonosulást kívánó retorikájából. Az anyaság az a principium, amelynél Gárdonyi módot talál a végigvitt kulturális ellentét megértő feloldására.

A regény terei jobbra nyílt, közösségi terek. Bornemissza Gergely állomásai kompozicionális értékűek. Valóságos terekről van szó, de ezek utólag metaforikussá minősülnek. Ilyen a „fészek-falu”, Buda, a Jedikula is, de főként Eger, mert itt az egész ország sorsa fordul meg, s a tér és az idő is itt sűrűsödik. Együtt mitikus térré válnak a helyszínek, a csatákra készülődés és az ütközetek gyakorlatilag állandó huszonnégy órás jelenlétet, átélést biztosítanak az olvasónak. Itt a leginkább részletező, ugyanakkor leglendületesebb a történet. A helyszínváltások változó perspektívát is jelentenek, szerepük, hogy az életutat, a rabságot stb. mutassák be, a hősöket otthonos körülmények között és idegenben, ellenségekkel körülvéve is látjuk.

A törököket részletezve, de mégis árnyalatlanul mutatja be Gárdonyi. Csak a társadalmi-vallási besorolódás alapján különíti el őket. Az étkezés is a magyarok fölényét szemlélteti. Amikor biztonságos helyről figyelik a szultán seregének felvonulását, a török Tulipán, akit – mint jeleztük – befogadtak Ceceyék így jellemzi, s egyben árulja el sajátjait: némelyek nyers lófejet és sündisznot is esznek. Hogy utálják a szalonnát, „pedig ha tudnák, hogy a paprikás szalonna milyen mennyei eledel! De azt hiszem, Mohamed sosem kóstolt szalonnát.” Gergely erre azt mondja a töröknek: „[e]szerint jobb magyarnak lenni, mint töröknek”. Tulipán a magyarok mellett teszi le voksát: „[m]indenki bolond, aki nem magyar”. Bornemissza Gergely el is fordul a látványos felvonulástól, azt mondja, nem nézi őket, „hiszen ezek nem emberek, hanem vadállatok”. Az igazság kedvéért hozzá kell itt tennünk, hogy felfogása valószínűleg fel sem tűnt a nemzeti érzéssel eltöltött, a sztereotípiákat természetesnek elfogadó olvasónak.

Az elbeszélő idő a múltban, a jelenben és szerzői utalásokkal a jövőben is játszódik. A győzelemtől visszavezetve az időt, a véletlenek, az előjelek és a jóslatok is célba érnek. A narrátori szöveg tárgyilagos, nézőpontja bár közeli, nem belső. Az elbeszélő tudósító-tájékoztató, jelen van a helyszíneken, hőseihez való viszonya is meghatározza közelségét vagy távolságát. Legközelebb Bornemissza Gergelyhez és Cecey Évához van, de az ő esetükben sem jellemző a szabad függő beszéd, az író marad a krónikás szerepkörében. Gyakran mintegy a szereplő „háta mögül”, részesként szemléli az eseményeket, és kamera-szerűen közvetíti a háború alatt. A szereplők között kevés az egyéniség, fontosabb, hogy egy közösség tagjai, akiknek belső világa kevésbé fontos a legnagyobb közösség, a magyarság érdekeihez képest.

A fejlődésregény kellékeivel éri el Gárdonyi, hogy egyre inkább azonosuljon az olvasó a kis Gergőből hőssé nőő Bornemissza Gergellyel. A regényíró őt a legtöbbször keresztnevével emlegeti, míg a szintén az első nagy fejezetben megjelentetett Dobó Istvánt – aki szinte fiává fogadja a kisfiút – mindig a vezetéknévvel. A törökök 1526-tól kezdődő dűlését nem leírásokkal adja az olvasók tudtára, hanem a rendkívüli számban ismételt temetésekkel helyettesítve. A nyomasztó fölprédált faluk, a temetések ismétlődése után a várba bejutó Éva asszony és Miklós diák is a földalatti temetőbe jutnak, ahol a mésszel leöntött friss halottak vannak. Itt egy pillanatra a *rémregény*-elem is szerephez jut, ráadásul egy nő szembesül a látvánnyal, a bomló testekkel.

⁴⁵BÓKA László: A hazaszeretet regénye [1952]. In uő.: *Válogatott tanulmányok*. Magvető, 1966, 247.

Eposzi elemekkel is találkozunk a regényben. A Buda felé vonuló török sereg leírása tökéletesen megfelel az enumeráció megszokott formájának. A százezres had leírása a roppant túlerő érzékeltetését szolgálja. A regény fő eseményénél, az egri vár ostrománál Gárdonyi adatai szerint 2000 várvédővel 150.000 kitűnően felszerelt, de nagyszámú csöcselékkel feltöltött hadsereg áll. (Az utóbb a történészek által feltárt források szerint a törökök nem lehettek többen 20.000-nél.) A regényben megjelenik Szulejmán császár is. Itt csak az álnokságát, cselvetését emeli ki az író, szemben Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmével* (1651). Zrínyi hőskölteményében Szulejmán a négy sarkalatos erény közül hárommal is rendelkezik, az erővel, az okossággal és a mértékletességgel. A negyedik erényt, az igazságosságot azonban kegyetlensége rontja le. A barokk epika eljárása szerint ördöginek, gonosznak kellett volna festenie, de Zrínyi ezzel kiemeli, hogy Szulejmán uralkodása alatt (1520–1566) ért tetőpontjára az oszmán hatalom. S ennek említése azért sem felesleges, mert a szigetvári ostromot majdan (1566) megvívó Zrínyi feltűnik Török Bálint udvarában a regényben. Eposzi jelzőkkel a szó szoros értelmében nem találkozunk, de a föltüzelt és fanatikusan harcoló magyarok viselkedésének megjelenítése tartalmaz az ezt a szerepet játszó, ilyen ismétlődő motívumokat. A hősi eposzokat általában nem teljes terjedelmükben adták elő, az énekmondó mindig a hallgatóság által kért részletet adta elő. Az ugrásokat az tette lehetővé, hogy a közönség közös mitológiai ismerete így is lehetővé tette a megértést. Ekként vagyunk mára az *Egri csillagok*kal mint műegésszel, ismertetésénél, elemzésénél nyugodtan támaszkodhatunk közös olvasói élményvilágra.

Gárdonyi nyelve nem archaizál, világos, érthető mondatokban fogalmaz, de feldúsítja a szöveget a török rangját, szerepét, katonai képzettségét jelző idegen, feladványt rejtő szavak tömegével. Nyelve ma is él. Sajátos szóképzései, régies fordulatai bizonyos esetekben túllépik a nyelvi normákat, de a normasértésnek is van prózapoétikai funkciója, expresszivitásával az érzékletességet fokozza, nyelvi leleményei érzelmileg megalapozottak. (Ilyen fordulat pl. „nem noszított, hogy siessek”; „megkutatnak minden bokrot”; a cigány „kedvetlenül kutyorodott vissza”; a pap „odacsörömbékelt Gáspár mellé”; „Bálint úr [...] messziről is magához horgozza az embert” stb.)

A regény már Gárdonyi életében kötelező olvasmány lett, s mindmáig az is maradt, igaz, ifjúsági regénnyé lefokozva, mert a 12 éves korosztály számára írja elő a tanmenet. (Kanonizációját tovább erősítette a már hivatkozott játékfilm elkészülte. A filmnek mint médiumnak szükségszerűen egyszerűbb a szüzséje, sem az utalások, sem a gondolati szál nem tud megjelenni benne.) Mi magyarázza a regény ekkora sikerét? Valóban ennyire különleges regényről van szó? A válaszhoz az egykorú kritikát is meg kell faggatni, nemcsak a magyar történeti tudatot. A regény címe is változott az első fogalmazáshoz képest. Elmaradt előle a határozott névelő, s ez kitágította az érvényét, azt sugallva, hogy az országban másutt is teremnek ilyen hősök. Nagy pátoszú, de igen takarékos szöveg Dobó Istvánnak a sokat idézett esküje: „A falak ereje nem a kőben van, hanem a védők lelkében”. Az utalás ismerős, Berzsenyi Dánielnek *A magyarokhoz* szóló 1807-es ódájának gondolatát „előlegezi meg” Gárdonyi: „Nem sokaság, hanem / Lélek, s szabad nép tesz csuda dolgokat.”

Az *Egri csillagok* – és általában véve is Gárdonyi – kortárs kritikai fogadtatása vegyes volt. Ady Endre írta róla: „irodalmi bíróságaink már ítélték róla [...] bárcsak az volna, akinek megtették. Eredeti és nagy magyar író”.⁴⁶ A tízes-húszas évek szakirodalma azonban – szemben Adynak Gárdonyi parlagiasságát, anti-urbánusságát is kiemelő írásával – már másként vélekedik az *Egri csillagok*ról. Kéky Lajos – Gárdonyi monográfusa – a *Himnusz*hoz közelíti a regényt.⁴⁷ (Kéky, 1926, 21). Sík Sándor „eposzi pátoszról”, eposzi stílről”, „eposzi ihletről” szól, s végül „a XVI. század magyarságának eposzává” emeli a könyvet.⁴⁸ Alszeghy Zsolt és Pintér Jenő ezeket a véleményeket vették át tankönyveikbe.⁴⁹ A regény értékrendje és poétikája a 19. századhoz kötődik, a törökkel szembeni vereségek közül emel ki egy győztes alkalmat. (A *Szigeti veszedelem* végén vereséget szenvednek a magyarok, hősi halált halnak, de kiállításukért lelküket az angyalok Jézus színe elé viszik.) Ha túlzásnak is találjuk az *Egri csillagok*nak eposzként való kiemelését, a történetet összességében allegorikus útnak is tekinthetjük, amelyen végigkövetjük a török elől már gyerekként is

⁴⁶ADY Endre: Zéta [1905]. In: *Ady Endre összes prózai művei*. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/ady57.htm>. Letöltés: 2017. 06.18.

⁴⁷KÉKY Lajos: *Gárdonyi Géza*. Budapest: Pallas, 1926. 21.

⁴⁸SÍK Sándor: *Gárdonyi, Ady, Prohászka: lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest: Pallas, 1929.

⁴⁹PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom története: középkorok számára*. Budapest: Lampel, 1921³; ALSZEGHY Zsolt: *A XIX. század magyar irodalma*. Budapest: Szt. István Társulat, 1923.

megszökő hőst. Az első, kisgyerekkori szökés akár kicsinyítő tükörként magában rejti azt is, hogy a magyarság (akkor még nem nemzet!) is legyőzi a törököt. A populáris regiszterbe átkerült szöveg így egyfajta kollektív identitást hozott létre, az emlékezet helye, Eger toposszá vált.

Az *Egri csillagok* számos kiadást ért meg. Mai tudomásunk szerinti leghitelesebb szövege a 2005-ben jelent meg. Császtvay Tünde az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, Gárdonyi által halála előtt javított korrektúrapéldányt tekintette alapszövegnek.⁵⁰

A regénynek német és az angol kiadás mellett létezik bolgár, cseh, eszperantó, észt, finn, holland, horvát, lengyel, litván, orosz, örmény, román, szlovák, szlovén, ukrán, vietnami és kínai fordítása is. Az *Egri csillagok* 112 évvel megjelenése után már törökül is olvasható. Erdal Şalikoğlu, egy Magyarországon tanult orvos ültette át török nyelvre. A könyv az isztambuli Török-Magyar Kulturális és Baráti Társaság gondozásában, Magyarország Külügyminisztériumának támogatásával jelent meg 2013-ban. A kötethez Hóvári János írt előszót, Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának főigazgatója és Császtvay Tünde irodalomtörténész bevezetőt írt a kötethez.

További ajánlott irodalom

BARTHA Júlia – HOPPÁL Mihály: Török hagyatékok, Tanulmányok a magyar kultúra török kapcsolatairól. Budapest: Európai Folklór Központért Egyesület, 2017

BEDNANICS Gábor – KUSPER Judit (szerk.): *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Budapest: Ráció Kiadó, 2005

HÓVÁRI János: *A hűtlen Dobó*. Budapest: Helikon, 1987. (Labirintus)

RÁCZ István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995

UNGNÁD Dávid *konstantinápolyi utazásai [1572–1579]*. Budapest: Szépirodalmi, 1986

⁵⁰GÁRDONYI Géza: *Egri csillagok*. A szöveget gondozta és az életrajzi jegyzetet írta Császtvay Tünde. Budapest: Osiris, 2005. (Osiris Diákkönyvtár)